

УДК 81.1'367

Загнітко Анатолій Панасович
доктор філологічних наук, професор,
головний науковий співробітник Українського
мовно-інформаційного фонду НАН України;
професор кафедри загального
та прикладного мовознавства і слов'янської філології
Донецького національного університету імені Василя Стуса
м. Вінниця, Україна
a.zagnitko@donnu.edu.ua

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ПРИЙМЕНИКА: МОДЕЛЮВАННЯ СЕМАНТИКИ

Схарактеризовано основні підходи до тлумачення прийменника з визначенням еволюції його лексичного, граматичного аналітико-функційного розгляду в лінгвістичних теоріях. Скваліфіковано лексикографічне структурування прийменникової семантики та визначено співвідносність інваріантної семантики в основних моделях зі встановленням значеннєвих варіантів, можливістю внутрішньословникового перехресного покликання на граматизовані моделі, розширенням наповнення статті прийменниковими еквівалентами, аналогами, оказіональними утвореннями.

Ключові слова: *прийменник, прийменникова семантика, інваріантна семантика, синтаксична аналітична морфема, лексикографічна семантика.*

The main approaches to the interpretation of a preposition with the definition of the evolution of its lexical, grammatical analytical and functional consideration in linguistic theories are described. Lexicographic structuring of prepositional semantics is qualified and the correlation of invariant semantics in the main models with the establishment of semantic variants, the possibility of intra-verbal cross-calling to grammatized models, the expansion of filling the article with prepositional equivalents, analogues, and random formations is determined.

Keywords: *preposition, prepositional semantics, invariant semantics, syntactic analytical morpheme, lexicographic semantics.*

Сучасне тлумачення прийменника має опертям тривалу традицію – від давньої Індії, Олександрійської школи, праць епохи П'єра Абеляр, досліджень модистів і до граматик М. Смотрицького (1619; 1638),

І. Ужевича (1643; 1645), О. Павловського (1818), І. Могицького (1822–1824), М. Лучкая (1830), Й. Левицького (1834), Й. Лозинського (1836), Я. Головацького (1849; 1851), Д. Галицького (1845), М. Осадци (1862), П. Дячана (1865), О. Партицького (1871), О. Огоновського (1889), О. Огоновського та В. Коцовського (1894), С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера (1893; 1913), П. Залозного (1906–1913), Г. Шерстюка (1907–1909; 1917–1933), І. Нечуя-Левицького (1907–1913), Є. Тимченка (1914), В. Сімовича (1918; 1919), студіювань І. Огієнка (1918), П. Горецького та І. Шалі (1926), М. Грунського та І. Сабалдира (1926), М. Наконечного (1928), О. Синявського (1931), підручника за редакцією Л. Булаховського (1931), курсу української мови за його ж редакцією (1951), підручника М. Жовтобрюха та І. Кулика (1959; 1972), «Сучасної української літературної мови» за ред. І. Білодіда (1979), І. Вихованця (1980), І. Вихованця та К. Городенської (2004) та ін. У ранніх українських граматиках Л. Зизанія (1596), М. Смотрицького (1619) та ін. прийменник як частина мови виділявся разом із іменами, займенниками та іншими лексико-граматичними класами слів [3; 5; 7; 9; 12; 14; 15]. У дослідженнях І. Кучеренка (1961–1964) прийменник розглянуто як повнозначну частину мови, а в концепції І. Вихованця (1984) прийменник вперше в українському мовознавстві набуває статусу аналітичної синтаксичної морфеми, що спільно з відмінковою флексією реалізує відповідний тип відношень [1; 2; 4; 6; 8; 10; 11; 13].

Традиційно основні напрями аналізу прийменників зосереджували увагу на їх структурі: а) прості (*з, в, до, на, при, перед, через, завдяки*); б) складні (*із-за, з-під, понад*); в) складені (*незважаючи на, на відміну від, у зв'язку*); семантиці а) об'єктні: *на (сподіватися на колегу), з (мати з сином), від (отримати від матері)*; б) атрибутивні: *на (сила на*

перемогу); з (салат з огірків), з-під (вода з-під крана); в) обставинні 1) мети: на (покохати **на** муку), 2) для, задля (піти **задля** успіху), 3) умови: через (не прийти **через** хворобу); 4) допусту: попри (**попри** дощі); 5) часу: до (до ранку), на (**на** світанку); 6) простору: у (**у** місті), на (**на** камені); походженні: непохідні та похідні: а) відприслівникові: поблизу, вздовж (уздовж), впоперек (упоперек), навколо, всупереч (усупереч), крім, повз, назустріч; б) відіменникові: протягом, у зв'язку з; в) віддієслівні: незважаючи на, завдяки та ін. Кожна з наведених класифікацій містить внутрішні суперечності, низку проблемних позицій, що вимагають свого уточнення деталізації. Так, наприклад, в українській мові немає жодного прийменника часової семантики, що не містив би в собі просторового значення. Останнє мотивоване тим, що темпоральна семантика є вторинною, яка нашаровується на локативну (субстанційну), тому часове й просторове значення можуть поставати синкретичними (пор. думки І. Вихованця, М. Всеволодової, Г. Пауля, О. Потебні, О. Селиверстової, Л. Якубинського та ін.): *в* (Ми інколи *в* окопах заводили розмови про війну (П. Колесник), де *в* окопах – витлумачено як просторове (СУМ 20_{1/2}, 9–12), хоча імпліцитно тут наявне й часове (коли були *в* окопах).

У тлумаченні прийменника домінує значення відношення, але кваліфікація останнього:

1) визнається лексичною (номінування реальних відношень спільно з іменниково-відмінковою формою, що регулярно відбито в лексикографічних тлумаченнях (СУМ 11, СУМ 20), де наголошено регулярну сполучуваність: *в*: а) просторові відношення: із *знах. і місц. в.*; з *род. в.*; б) об'єктні відношення: із *знах. і місц. в.*; з *род. в.*; в) часові відношення: із *знах. і місц. в.*; г) кількісні відношення: із *знах. і місц. в.* та

ін. (СУМ 20_{/2}, 9–12). У встановлених семантичних вимірах визначаються відповідні моделі за зразком *Прийм + Відм. форма* (PrS_{4(ac)}; PrS_{2(gen)}; PrS_{6(loc)} та ін.), для яких характерною відповідне значення: *в*: часові відношення: а) PrS_{4(ac)} і _{6(loc)}: ‘час, коли відбувається певна дія або реалізується стан’: *Ніч, і вітер віти рве вербові .. Ой, не солодко мандрівникові В ніч таку іти через поля!* (М. Рильський); б) PrS_{4(ac)}: ‘проміжок часу, коли якого відбувається дія’: *От і все, чим змінилась Босівка в п'ять років* (М. Коцюбинський); в) PrS_{4(ac)}, *заст.*: ‘проміжок часу, по якому відбувається дія; через, за’: *Потім у день чи в два дні така звіялася буря, такі вітри подули, що дерево з окоренем [коренем] виривало* (В. Стефаник) (СУМ_{/2}, 9 – 12);

2) є повністю граматичною, оскільки вони повторюють функцію іменниково-відмінкових закінчень (повністю відбито в моделях на кшталт PrS_{4(ac)}; PrS_{2(gen)}; PrS_{6(loc)}, оскільки прийменник – це «субморфема» складної морфеми (за Є. Куриловичом, подібний погляд розвивав І. Вихованець);

3) визнана граматизованою, оскільки граматизація охоплює процес реалізації лексичними одиницями й конструкціями в певних контекстах суто граматичних функцій (Є. Курилович), що цілком може поставати відображеним у моделях на зразок *у спадщину кому* (S_{3(dat)}): *Я був руку Свою дати її вашим батькам, і припаде цей Край вам у спадщину* (Біблія; перекл. І. Огієнка).

Увесь спектр прийменників необхідно доповнити їх еквівалентами на зразок *у пам'ять про, на згадку про, на спомин про, в пам'ять про* (Аліса зненацька зніжковіла *на згадку про* сніданки (О. Авраменко)), які охоплюють: 1) потенційні прийменники (*на тлі неба*); 2) аналоги прийменників (*у/в межах проєкту, у/в рамках/рамах* дослідження); 3)

кореляти прийменників (діаметром/діаметром метрів/сантиметрів ↔ діаметром/діаметром у ... метрів/сантиметрів (Проблема номер один: пластмасовий гудзик **діаметром** дванадцять міліметрів зник з рукава піджака мого лаборанта (М. Дашкієв); Я можу виготовити вам трубу **діаметром у** п'ять метрів (О. Авраменко, В. Авраменко)), пор. також: турботами → $S_{2(gen)}$; клопотами → $S_{2(gen)}$; силами → $S_{2(gen)}$; намаганнями → $S_{2(gen)}$; працею → $S_{2(gen)}$ та ін. (Я хочу, я бажаю цього всіма **силами** моєї душі (В. Винниченко); В оточенні письменників і журналістів, скупчених тоді навколо редакції «Вістей» на чолі з В. Блакитним, точилося наше холостяцьке безпритульне, але цікаво й плідно заповнене літературними й газетярськими **турботами** життя (М. Бажан)).

Моделювання прийменникової семантики з традиційним ґрунтуванням на варіативних сполучувальних інтенціях іменниково-відмінкових форм у межах семантичних інваріантів логічно може бути доповнена граматизованими структурами відповідної семантики або з належним внутрішньословниковим покликанням.

Література

1. Виноградова Е.Н. Мотивированные предлоги и аналоги предлогов: пути грамматикализации. Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. 2013. № 4. С. 138–163.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. Київ: Наукова думка, 1984. 285 с.
3. Всеволодова М.В., Виноградова Е.Н., Чаплыгина. Русские предлоги и средства предложного типа. Материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления. Москва: УРСС, 2018. 800с.
4. Ганенкова Т.С. Семантическая структура предлогов в современном литературном македонском языке: дис. ... к. філол. н. Санкт-Петербург, 2015. 307 с.
5. Загнітко А., Данилюк І., Ситар Г., Щукіна І. Словник українських прийменників : словник. Донецьк: ТОВ ВКФ „БАО”, 2007. 416 с.

6. Загнітко А.П., Виноградова К.М., Данилюк І.Г. та ін. Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів: монографія. Донецьк: Вид-во «Вебер» (Донецька філія), 2009. 272 с.
7. Канюшкевіч М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка : [У 3 ч.]. Гродна : ГрДУ, 2008–2010.
8. Селиверстова О.Н. Имеет ли предлог только грамматическое значение? Вопросы филологии. 1990. № 3. С. 26–33.
9. Словник української мови: В 20-и т. Київ: Наукова думка; Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2012–2020.
10. A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinary. Wodak, R. and Chilton, P (eds). Amsterdam: John Benjamins, 2005. 321 p.
11. Blom I. Gender and Nation in International Comparison. *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. Ed. I. Blom, K. Hagemann, C.Hall. Oxford; New York, 2000. P. 209–216.
12. Cohn C. Wars, Wimps, and Women: Talking Gender and Thinking War. *Gendering War Talk*. Ed. M.Cooke, A.Woollacott. Princeton. N.J.: Princeton University Press, 1993. P. 32–38.
13. Dijk T.A. van. New(s) Racism: A Discourse analytical approach. *Ethnic Minorities in the Media: Changing Cultural Boundaries*. Ed. by Simon Cottle. London: Routledge, 1998. P. 2–16.
14. Dijk T.A., van. *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 308 p.
15. Elstain J.B. Public Man, Private Woman: Women in social and political thought. Princeton. N.J.: Princeton University Press, 1981. 360 p.
16. Goldstein J.S. War and gender: How gender shapes the war system and vice versa. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 495 p.